

KOMUNIKATY

Mikołaj Tomaszewski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, Polska
mik.tomaszewski@wp.pl

Księgozbiory Czapskich herbu Leliwa w XVIII wieku*

Abstract

The Book Collections of the Czapski Family of the Leliwa Coat of Arms in the 18th Century

The Czapski family in the 18th century belonged to the Royal Prussian elite. Unfortunately, until today, they did not receive wider studies, which they undoubtedly deserve. Their activity was visible in the political, economic and cultural patronage. Several representatives of this rich Prussian family were developing book collections. An example is the brothers Tomasz and Paweł Tadeusz, who in their Gdańsk properties have collected many books on various subjects, written in different languages. Their younger sister Magdalena also became the owner of a large book collection thanks to a marriage with Hieronim Radziwiłł. Other members of the Czapski family also kept such collections in their palaces. The reason for their collection were both scientific and prestigious motives. Nevertheless, it is worth to discuss briefly the part of their activity, which strengthened their position in the hierarchy of the nobility in terms of the so-called external prestige.

Key words: Czapscy of the Leliwa coat of arms – nobility – Royal Prussia – book collections in the 18th century.

Słowa kluczowe: Czapscy herbu Leliwa – szlachta – Prusy Królewskie – księgozbiory w XVIII w.

* Artykuł został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer 2015/19/N/HS3/02471. Autor jest kierownikiem projektu „Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711-1784). Życie i działalność”.

Na początku szkicu autor chciałby zaznaczyć, iż podjęte badania mają charakter początkowy i stanowić mogą asumpt do dalszych uzupełnień w zakresie tematyki księgozbiorów, posiadanych przez poszczególnych członków rodu Czapskich w XVIII stuleciu. Zważywszy na fakt, iż szkic ma charakter raczej komunikatu naukowego, aniżeli obszernego, wyczerpującego tematykę artykułu monograficznego, należy ograniczyć się do kilku, ale za to ważnych kwestii. Tekst, jak już zaznaczyłem, będzie dotyczył wieku XVIII, a więc okresu świetności rodziny. Warto jednak zauważyć, że późniejsze pokolenia tego rodu (żyjące w XIX oraz XX stuleciu) również gromadziły znaczne księgozbiory, jednak ich szczegółowe przedstawienie wymagałoby obszerniejszego ujęcia, nadającego się na odrębne publikacje monograficzne.

Ród Czapskich herbu Leliwa wywodził się z Prus Królewskich, a dokładniej z województwa pomorskiego. Niestety, dzieje tej rodziny nie doczekały się dotąd kompleksowego opracowania, chociaż takie próby były w przeszłości podejmowane¹. Należy jednak zaznaczyć, że w historiografii pojawiały się publikacje nakreślające życiorysy i działalność poszczególnych członków rodu. Warto tu wymienić prace Jerzego Dygdały, który poruszając tematykę dziejów politycznych prowincji pruskiej zaznaczał wpływy Czapskich w XVIII w.² Również Krzysztof Mikulski miał wkład w uporządkowanie drzewa genealogicznego rodu. Podważył on przede wszystkim wiarygodność herbarzy, które często błędnie podawały informacje na temat losów rodziny, myląc ze sobą poszczególnych członków rodu³. W literaturze historycznej często pojawia się ich przydomek „von Hutten”. Otóż samo nazwisko kojarzyło się z nakryciem głowy, a później nawiązano do niemieckiego „der Hut” (kapelusz). Do tego dodano końcówkę „-en” przez analogię jak do wielu nazw osobowych w formie mnogiej⁴. Warto nadmienić, że Jan Karol Dachnowski (ok. 1590-1654), autor herbarza szlachty Prus Królewskich z XVII w., nie znał tego przydomka⁵. Według późniejszych ustaleń przydomek „von Hutten” został dopisany do herbarza „inną ręką”⁶. Dla pełniejszego zobrazo-

¹ E. Walczak, *Czapscy jako ród magnacki na Pomorzu w XVIII wieku*, Gdańsk 1986 [maszynopis pracy doktorskiej, dotąd niepublikowany, przechowywany jest w Archiwum Uniwersytetu Gdańskiego]; też, *Kariera rodu Czapskich w XVI-XVIII wieku*, „Rocznik Gdański” 1996, t. 56, z. 1, s. 65-85.

² Nie sposób w tym krótkim szkicu wymienić wszystkich publikacji tego autora. Zob. *Bibliografia prac Jerzego Dygdały za lata 1972-2014*, oprac. T. Krzemiński, T. Łaszkiwicz, „Zapiski Historyczne” 2015, t. 80, z. 3, s. 11-39.

³ K. Mikulski, *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa. (Ze studiów nad genealogią szlachty pomorskiej)*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, [kom. red. K. Wajda i in.], Toruń 1993, s. 353-365.

⁴ E. Breza, *Pochodzenie przydomków szlachty pomorskiej*, Gdańsk 1986, s. 99.

⁵ J.K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, z rękopisów Biblioteki Kórnickiej i Biblioteki Narodowej odczytał, wstępem i przypisami opatrzył Z. Pentek, Kórnik 1995, s. 140-144.

⁶ K. Mikulski, dz. cyt., s. 353- 354.

wania znaczenia rodu Czapskich warto podkreślić, że w XVIII w. dzięki roztropnej polityce majątkowej, karierom politycznym i poparciu dworu królewskiego, jego przedstawiciele dostali się do kręgów arystokracji w Prusach Królewskich. Można nawet stwierdzić, iż obok Przebendowskich odgrywali najważniejszą rolę polityczną na sejmikach ziemskich tej prowincji. O ich sile politycznej świadczyły chociażby liczne urzędy, które dawały krzesła senatorskie, a także stanowiska ministerialne. Ważną rolę pod tym względem miały linie bąkowska i smętowska, które wydały wielu wpływowych przedstawicieli rodu. Natomiast linia swarżyńska nie osiągnęła znaczącej pozycji na arenie politycznej omawianego obszaru. Powodem tego stanu rzeczy było ich wyznanie protestanckie, które znacznie utrudniało dostęp do urzędów i nadań ziemskich⁷.

Celem niniejszego szkicu będzie przedstawienie zbiorów książkowych, jakie posiadali poszczególni członkowie rodziny Czapskich. Dla pełniejszego ukazania tematu warto skupić się na XVIII-wiecznych przedstawicielach tego bogatego rodu. Niestety, do czasów teraźniejszych nie zachowały się żadne źródła mówiące o księgozbiorach lub bibliotekach Czapskich zgromadzonych we wcześniejszych wiekach. Można jednak zadać pytania o przyczyny powstania owych kolekcji w XVIII w. Otóż warto tutaj zwrócić uwagę na to, że realia epoki miały ogromny wpływ na rosnące zainteresowania naukowe oraz kulturalne polskiej szlachty. Czapscy, którzy weszli do kręgów elity właśnie w XVIII stuleciu, mogli również pozwolić sobie na inwestycje związane z szeroko rozumianą kulturą i nauką. Miało to później odzwierciedlenie w ich zbiorach bibliotecznych. Warto nadmienić także, że często osiedlali się w Gdańsku, a więc w mieście, gdzie uwidaczniał się wpływ szlachty oraz bogatego mieszczaństwa na naukę. Bez wątplenia odbywane podróże edukacyjne wpływały także na kształtowanie się ich zainteresowań naukowych czy bibliofilskich. Głównym kierunkiem ich podróży była oczywiście Francja, gdzie widać było wpływ nauki i kultury na życie codzienne mieszkańców kraju i osób tam przebywających⁸. Celem ich podróży edukacyjnych były również Włochy i Saksonia⁹.

Niniejsze rozważania należy rozpocząć od niezwykle kontrowersyjnej osoby – Tomasza Czapskiego (1711-1784), znanego awanturnika, ale też kolekcjonera. Był on starostą knyszyńskim i jednym z najbogatszych posiadaczy ziemskich w Prusach Królewskich w XVIII w.¹⁰ Pomimo że nie piastował ważnych senatorskich funkcji, w przeciwieństwie do wielu jego

⁷ M. Tomaszewski, *Linia swarżyńska rodu Czapskich herbu Leliwa w czasach nowożytnych*, „Zapiski Historyczne” 2017, t. 82, z. 4, s. 31-51.

⁸ M. Kamecka, *«Do cudzych krajów»*. *Edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej*, Białystok 2012, s. 85.

⁹ Szerzej na temat wpływu epoki oświecenia - zob. P. Napierała, *Paryż i Wersal czasów Voltaire'a i Casanovy*, Kraków 2012.

¹⁰ J. Dygdała, *Uwagi o magnaterii Prus Królewskich w XVIII stuleciu*, „Zapiski Historyczne” 1979, t. 44, z. 3, s. 62-63.

krewnych, zdołał zgromadzić pokaźny majątek. Teresa Dachtera zaliczyła go do osób, które całkowicie przypadkowo znalazły się w świecie mecena- tu kulturowego epoki saskiej i stanisławowskiej¹¹. Jest to nieco krzywdząca opinia, zwłaszcza iż predylekcje naukowe były mu wszczepiane, podobnie jak rodzeństwu, od wczesnego dzieciństwa¹². Jego zainteresowania bibliofil- stwem, ale także sztuką wynikały z kilku czynników. Po pierwsze, wycho- wywał się w Gdańsku, a więc w ośrodku miejskim, gdzie było widać wpły- wy zachodnich prądów kulturowych. W tym portowym mieście osiedlała się zresztą szlachta i magnateria, która nie szczędziła grosza na naukę. Po dru- gie, rezydował w latach 1734-1738 we Francji, gdzie mógł podziwiać tam- tejsze biblioteki oraz dzieła sztuki i architekturę. Często zresztą przebywał w otoczeniu Stanisława Leszczyńskiego, który interesował się nauką i nie szczędził na nią środków finansowych. Ciekawostką jest fakt, iż były mo- narcha Rzeczypospolitej nie miał dobrego zdania o staroście knyszyńskim¹³. T. Czapski po powrocie z Francji osiedlił się w Prusach Królewskich i w swo- ich posiadłościach zgromadził znaczne zbiory, wśród których znajdowała się pokaźna liczba książek o różnorodnej tematyce. Trudno jest niestety podać datę, nawet przybliżoną, informującą o początkach gromadzenia kolekcji. Prawdopodobnie miało to miejsce w latach 40. XVIII w., w wyniku podziału dóbr po zmarłym teściu Janie Ansgarym Czapskim (1699-1742), który po- siadał nie tylko pałac na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie i Gzinie (koło Torunia), ale także duże zasoby gotówki, obrazy (zwłaszcza portrety), wina, karety, srebra stołowe itd. Wśród tych ruchomości i nieruchomości nie można odnaleźć książek¹⁴. Trudno jednakże przypuszczać, żeby T. Czapski rozpoczął kolekcjonerstwo w późniejszym okresie. W latach 70. miał już spory księgozbiór, a także galerię obrazów liczącą setki dzieł sztuki¹⁵. W jed- nej z gdańskich posiadłości, mieszczącej się na ul. Długie Ogrody, posiadał

¹¹ T. Dachtera, *Tomasz Czapski. Mecenat, pasja czy przypadek?*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 1997, t. 38, nr 3, s. 48-53.

¹² Dzieci Piotra Jana Czapskiego, wojewody pomorskiego, i Konstancji Gnińskiej uczone były kultury francuskiej, pobierając m.in. naukę tańca. Konstancja pisała w jednym z listów do swojej teściowej, że jej dzieci „po francusku tańcować wszystkie zeczeny się uczyć”, zob. BPTPN, sygn. 1548, K. Czapska z Gnińskich do M. Szydłowskiej, Gdańsk [b.r.], s. 27. Wiemy także, że poza nauką języka francuskiego Tomasz, Paweł Tadeusz oraz Magdalena znali język niemiecki, zob. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział V, sygn. 2484, K. Czapska do M. Czapskiej, s. 13.

¹³ I. Zatorska, *Les Polonais en France 1696-1795. Bio-bibliographie provisoire*, Varsovie 2000, s. 24-25; M. Durbas, *Szkola Kadetów w Luneville w latach 1737-1766. Polscy wychowankowie*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2015, t. 24, s. 439.

¹⁴ AP w Gdańsku, Akta Starego Miasta Gdańska, 300, 41/25, Iuris mfcus Thomas Czapski ingrostat inventarium a taxam, k. 129-158.

¹⁵ M. Tomaszewski, *Ciekawe przypadki Tomasza Czapskiego*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie” 2016, nr 6, s. 11-14 [tekst ma charakter artykułu popularnonaukowego w związku z profilem czasopisma].

interesującą bibliotekę liczącą ponad 700 pozycji. Niestety, oryginalny spis książek, przechowywany w Bibliotece Krasińskich w Warszawie, spłonął w 1944 r. na ul. Okólnik 9 po powstaniu warszawskim¹⁶. W badaniach nad kolekcjami starosty knyszyńskiego nie pomaga inwentarz pałacu w Warszawie, znajdujący się w zbiorach Biblioteki im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dokument ten sporządzony prawdopodobnie w latach 50. XVIII w., nie wymienia żadnych książek ani dzieł sztuki, co skłania do przypuszczenia, iż Czapski w tamtym okresie nie przebywał w stolicy lecz w swoich dobrach w Prusach Królewskich¹⁷. Tam, na półkach biblioteki magnata można było znaleźć książki pisane w języku francuskim, łacińskim, niemieckim, polskim, holenderskim, włoskim i czeskim. Równie ciekawie przedstawiał się podział tych publikacji ze względu na tematykę. Otóż Czapski poza książkami historycznymi miał także te z literatury pięknej, filozofii, teologii, geografii, sztuk pięknych, przyrody, matematyki oraz językoznawstwa¹⁸. Posiadał m.in. kroniki Galla Anonima i Kadłubka, czyli źródła mówiące o początkach polskiej państwowości. Obok tych dzieł znajdowały się także te omawiające historię Polski w późniejszym okresie, a więc *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae...* Macieja Dogiela czy *Vitae Antistitum Cracoviensium* Szymona Starowolskiego. Ciekawostką jest fakt, iż Czapski miał kilka dzieł z zakresu numizmatyki oraz *Nowy Testament* z komentarzami Marcina Lutra. W księgozbiornie można było znaleźć także inne publikacje związane z ruchem protestanckim, na przykład druk z XVII w. autorstwa Davida Blondela *Des Sibylles célèbres...*¹⁹ W jego bibliotece nie mogło zabraknąć dzieła Jana Augusta Hylzena omawiającego historię Inflant²⁰. Obaj magnaci sąsiedowali ze sobą na ulicy Długie Ogrody w Gdańsku. W zbiorze znajdował się także znany rzymski poemat epicki – *Eneida* Publiusza Wergiliusza Marona. Ten liczący 12 ksiąg utwór został przełożony w XVI w. przez Andrzeja Kochanowskiego i to właśnie ten przekład miał w swoim gdańskim pałacu Czapski²¹. Bardzo ciekawie przedstawiał się liczący 730 pozycji księgozbiór starosty pod względem treści książek. Przeważały prace o tematyce historycznej – 33 % i z literatury pięknej – 20%. Również dzieła z zakresu filozofii i teologii były dość liczne, ponieważ szacowano je na 17%. Mniejszą część stanowiły książki geograficzne – 12 %, dotyczące sztuk pięknych

¹⁶ K. Ajewski, *Kolekcjonerstwo starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego. U źródeł Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 9; H. Tchórzewska-Kabata, *Pod znakiem światła. Biblioteka Ordynacji Krasińskich 1844-1944*, Warszawa 2010, s. 441-445.

¹⁷ BOssol., Archiwum Mniszchów, nr 3933/II, Inwentarz Pałacu Warszawskiego na Krakowskim Przedmieściu Będącego JWJM Pana Starosty Knyszyńskiego.

¹⁸ BPTPN, sygn. 1548, s. 9-10. Zob. także T. Dachtera, dz. cyt., s. 50.

¹⁹ H. Tchórzewska-Kabata, dz. cyt., s. 132.

²⁰ BPTPN, rkps. 1549, s. 73-74.

²¹ Tamże, s. 73.

– 10%, przyrody oraz matematyki – 5%, a najmniej miejsca zajmowały druki z językoznawstwa – 3%²². W bibliotece Czapskiego, do której wchodziło się przez sosnowe drzwi, znajdowały się także mapy Europy, Azji, Ameryki Północnej i Ameryki Południowej czy Afryki²³.

Książki zostały przyozdobione ok. 1770 r. pięknymi ekslibrisami autorstwa gdańskiego rytownika Mateusza Deischa. Pierwszy z nich to tzw. ekslibris portretowy z wizerunkiem starosty knyszyńskiego trzymającego w dłoni książkę. Przyklejany był, jak zaznaczył Konrad Ajewski, na wewnętrznej stronie wierzchniej okładki²⁴. Natomiast drugi to ekslibris heraldyczny, który przedstawia herb rodowy – Leliwę wśród innych herbów (jest to tzw. herb złożony pięciopolowy). Czapski zamawiając go pragnął, by opatrzone nim książki ukazywały genealogiczną pamięć rodu, prezentując związki pokrewieństwa pomiędzy poszczególnymi rodzinami²⁵. Umieszczano go na okładce końcowej, a wykonany był techniką mezzotinty²⁶. Oba znaki książkowe zostały wykonane z niezwykłą starannością i uważane są za jedno z najpiękniejszych, jakie powstały w owym czasie w Gdańsku²⁷. Niestety, z wielu przyczyn nie można ustalić, przynajmniej na razie, jakie inne publikacje książkowe, znajdowały się w prywatnej kolekcji wojewodzica pomorskiego. Pomocą mógłby służyć tutaj jego ekslibris. Niestety jednak biblioteki zbyt rzadko prowadzą badania proveniencyjne. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, iż Biblioteka Narodowa w Warszawie posiada pewną część publikacji należących niegdyś do starosty knyszyńskiego. Ta sytuacja może dotyczyć również bibliotek zagranicznych czy kolekcji prywatnych²⁸. Być może w niedalekiej przyszłości

²² Prezentowane dane procentowe zostały zaczerpnięte z artykułu T. Dachtery o mecenacie T. Czapskiego, zob. dz. cyt., s. 51 oraz z bezpośredniego źródła czyli cennych odpisów Włodzimierza Dworzaczka znajdujących się w BPTPN, sygn. 1548, s. 72. Na te dane powołuje się również K. Ajewski, *Zbiory artystyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich w Warszawie. Losy, ludzie, znaczenie*, Warszawa 2004, s. 27-28.

²³ BPTPN, sygn. 1548, s. 72-73.

²⁴ K. Ajewski, *Zbiory artystyczne...*, s. 28.

²⁵ Ciekawostką jest fakt, iż herb pokazany w drugiej części ekslibrisu nie został sporządzony według reguł heraldycznych. Autor dzieła, z pewnością za zgodą Czapskiego, przedstawił herby nie najbliższych przodków ze strony matki i ojca lecz herby rodzin powiązanych z jego rodem, nawiązujące często do legendarnych postaci. Szerzej na temat układów heraldycznych zob. E. Kowalczyk-Pyrzczuk, *Herby złożone Zamojskich – świadectwo pamięci genealogicznej rodu*, „Roczniki Humanistyczne” 2008, t. 56, z. 2, s. 109-127. Obecnie autor niniejszego szkicu pracuje nad bardziej szczegółowym opisem znaków herbowych umieszczonych na owym ekslibrisie.

²⁶ K. Ajewski, *Zbiory artystyczne...*, s. 28.

²⁷ Z. Klemensiewicz, *Bibliografia ekslibrisu polskiego*, Wrocław 1952, s. 106. Ekslibris starosty knyszyńskiego został także szerzej opisany przez Marię Grońską: „pierwsza część ekslibrisu podwójnego Tomasza Czapskiego, mezzotinta, przed 1784. Druga część ekslibrisu podwójnego Tomasza Czapskiego, miedzioryt i akwaforta, przed 1784”, zob. M. Grońska, *Ekslibrisy – wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992, s. 35.

²⁸ Za tę uwagę serdecznie dziękuję recenzentowi niniejszego tekstu.

uda się dokładniej scharakteryzować pozostałości gdańskiego księgozbioru Czapskiego, zachowane m.in. w BN.

Starosta knyszyński był jednym z najbogatszych arystokratów zamieszkujących Prusy Królewskie w drugiej połowie XVIII w. Poza posiadanymi tam dobrami oraz tymi podlaskimi do jego nieruchomości należał, jak już wspomniałem, pałac w Warszawie (dzisiaj znany jako Pałac Czapskich), który został wniesiony do jego majątku jako wiano przez żonę Marię, córkę podskarbiego Jana Ansgarego. Prawdopodobnie w okresie przedrozbiorowym udało mu się zgromadzić w nim księgozbiór liczący 300 tomów, wśród których również przeważały prace historyczne. Te zbiory drogą spadku przeszły w ręce rodziny Krasińskich i zostały później znacznie powiększone²⁹.

Niezwykle ciekawe zbiory książkowe posiadał także Paweł Tadeusz Czapski, brat Tomasza. Urodził się on ok. 1721 r. i podobnie jak starosta knyszyński większość życia spędził w Gdańsku, a dokładnie w Oliwie, gdzie posiadał pałac. Przez wiele lat był związany z gdańskim Towarzystwem Przyrodniczym (Societas Physicae Experimentalis, Naturforschende Gesellschaft, założone w 1743). Przez kilka lat przebywał na Zachodzie, w Anglii i we Francji. To właśnie tam zajmował się amatorsko malarstwem portretowym. Zasłynął jednak jako pasjonat przyrody, chemii i geografii³⁰. Miało to swoje odzwierciedlenie nie tylko w spotkaniach Towarzystwa Przyrodniczego, ale także w księgozbiorze. Co więcej, sam miał opublikować pewne prace z tych dziedzin: „Czapski lat temu parę wydał literami swemi podznaczone pisemka w przedmiocie chemii. Co to za jedne były niewiadomo”³¹. Jego książkowa kolekcja była zdominowana przez wydawnictwa z zakresu chemii. Można było w niej znaleźć także publikacje Franciscusa Juniusa młodszego i Giovana Battisty Passeriego, który pisał o wazach etruskich oraz dzieła autorów starożytnych³². Poza pracami z zakresu nauk przyrodniczych miał też te związane z numizmatyką. W 1768 r. P.T. Czapski otrzymał od Daniela Hufflanda traktat o biciu monety wydany przez niego w Gdańsku w tym samym roku, zatytułowany *Gründliche Gedanken vom Münz-Wesen unter denen Kreutz-Rittern in Preussen*³³. Generał major często obdarowywał książkami Bibliotekę Rady Miasta Gdańska. Jego osoba znalazła się obok takich dobroczyńców jak

²⁹ 30 VII 1844 r. kolekcja, której podstawą były zbiory Czapskiego, stała się Biblioteką Ordynacji Krasińskich. Księgozbiór ten liczył wtedy 1800 dzieł, zob. J. Mielezko, *Pałac Czapskich*, Warszawa 1971, s. 51; na temat powiększania się zasobów Krasińskich m.in. o zbiory Czapskiego zob. H. Tchórzewska-Kabata, dz. cyt., s. 36, 72.

³⁰ J. Dygdała, *Czapski Paweł Tadeusz*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* [dalej SBPN]. T. 1: *A-F*, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 257-258.

³¹ *Czapski Paweł Tadeusz*, [online] <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/index/wpis/?id=8181> [dostęp 13.02.2017].

³² J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*. T. 1, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 474.

³³ Sama publikacja autorstwa D. Hufflanda jest dostępna również online, zob. [online] http://nukat.edu.pl/search/query?term_1=Kreutz-Rittern+in+Preussen&theme=nukat [dostęp 4.02.2018]

Andrzej Chryzostom Załuski, Ulryk Krzysztof Radziwiłł czy Aleksander Józef Jabłonowski³⁴. Zbiory obu braci Czapskich, również te książkowe, stanowiły obiekt zachwyty. Były zauważane m.in. przez zagranicznych podróżników, którzy często odwiedzali Gdańsk w tamtym czasie. Przykładem służy tutaj Johann Bernoulli ze Szwajcarii, który 15 VII 1777 r. zwiedził pałac generała dzięki niejakiemu von Sheiffërowi. Zagraniczny podróżnik stwierdził, że Paweł Tadeusz posiada wszechstronne wykształcenie, zaś praca naukowa przysparza mu wiele satysfakcji, co wpływa na to, iż zapominał o dokuczającej mu podagrze³⁵.

Jak duży był jego księgozbiór? Na to pytanie niełatwo odpowiedzieć, ponieważ do tej pory nie udało się odnaleźć inwentarza jego oliwskiego pałacu. Posiadał także inne posiadłości w Gdańsku (na ul. Ogarnej), jak i w Warszawie, gdzie również mógł gromadzić księgozbiory³⁶. Dodatkową trudność w ustaleniu tej liczby sprawia fakt, iż Paweł Tadeusz często pozbywał się książek na aukcjach. Być może sytuacja ta była spowodowana pewnymi problemami finansowymi. Jednak, jak zaznacza Iwona Imańska, książki należące do niego były niezwykle wartościowe³⁷. Istnieją pewne przesłanki, że pod koniec życia ponownie rozpoczął kupowanie książek do swojej kolekcji. Świadczyć o tym może chociażby jego współpraca z Christophem Friedrichem Nicolaim, znawcą literatury³⁸.

Niestety, źródła nie pozwalają stwierdzić czy ojciec braci Czapskich Piotr Jan (zm. 1736), wojewoda pomorski, posiadał jakieś księgozbiory. Nie należy jednak tego całkowicie wykluczać skoro jego żona Konstancja z Gnińskich przejawiała zainteresowania naukowe i językowe. Warto jednak nadmienić, że ich córka Rozalia Ewa nie otrzymała jako wiana żadnych książek gdy wyszła za mąż za wojewodę brzeskiego Adama Tadeusza Chodkiewicza³⁹. Niestety,

³⁴ Z. Nowak, *Oświecenie w Gdańsku*, [w:] *Historia Gdańska*. T. 3 [cz.1]: 1655-1793, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 709.

³⁵ J. Bernoulli, dz. cyt., s. 473-475.

³⁶ BCzart., MNK, 595, t. 4, Oświadczenie P.T. Czapskiego w sprawie sprzedaży dóbr dziedzicznych po Konstancji Czapskiej, Warszawa 30 marzec 1763 r., s. 12; E. Barylewska-Szymańska, W. Szymański, *Wokół gdańskiego stołu w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] «... łyżek srebrnych dwa tuziny». *Srebra domowe w Gdańsku 1700-1816. Katalog wystawy w Domu Uphagena, lipiec - listopad 2007* = «...zwei Dutzend Silberlöffel». *Das Haus Silber in Danzig 1700-1816. Ausstellungskatalog im Uphagenhaus, Juli - November 2007*, red. J. Kriegeseisen, E. Barylewska-Szymańska, przy współpracy W. Szymańskiego, Gdańsk 2007, s. 46.

³⁷ I. Imańska, «*Per medium auctionis*». *Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII-XVIII w.)*, Toruń 2013, s. 75-76.

³⁸ Tamże, s. 76.

³⁹ Żadne książki nie zostały wspomniane w spisie wyprawy ślubnej Rozalii Ewy, zob. A.R. Chodyński, *Obyczajowość polska w świetle inwentarzy Czapskich herbu Leliwa z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, t. 51, z. 2, s. 277-291. Niepełne informacje na ten temat zawiera przedwojenna publikacja Alfonsa Mańkowskiego, który dość wybiórczo potraktował inwentarze Czapskich, znajdujące się w aktach Starego Miasta Gdańska, zob. A. Mańkowski, *Dwa inwentarze domowe Czapskich z 18-go wieku*, „Mestwin. Dodatek Naukowo-Literacki Słowa Pomorskiego” 1931, t. 7, nr 2, s. 1-4.

podobna sytuacja odnosi się do jej siostry Magdaleny – drugiej żony Hieronima Floriana Radziwiłła. Jednak w tym przypadku wiadomo, że interesowała się literaturą i to nie tylko popularnymi w tym czasie romansami, ale także pracami naukowymi. Jej mąż podkreślał, że bardzo lubiła rozprawę autorstwa Noëla-Antoine'a Pluche'a pt. *Le spectacle de la nature...* Litewski magnat napisał zresztą w swoim niepublikowanym pamiętniku, przechowywanym obecnie na Zamku Królewskim w Warszawie następujące słowa:

Żona moja jako dama pomiędzy innemi do pochwały przymiotami wielka ksiąg chwalebnych nie romansów czytelniczka, czytając książkę nazwaną *Le spectacle de la nature* piszącą o tym cokolwiek w naturze być może ciekawego dla człowieka doczytawszy się o robaczkach nazywających się Cauchenille w Afryce wielki profit przynoszących, z których farba karmin w cenie i wadze równo ze złotem chodząca⁴⁰.

Można więc przypuszczać, że w swoim pałacu miała do dyspozycji księgozbiór liczący setki woluminów, zwłaszcza, iż jej teściowa, Anna z Sanguszków Radziwiłłowa, zgromadziła potężne zbiory biblioteczne, liczące kilka tysięcy woluminów⁴¹. Niestety o prywatnych zbiorach Magdaleny nie wiemy dużo. Pewne informacje na ten temat podaje Kamila Kłudkiewicz, która badając archiwalia rodziny Mielżyńskich natknęła się na spisy majątkowe wojewodzianki pomorskiej. Według tych źródeł Magdalena posiadała co najmniej 112 woluminów, ale niestety inwentarz tych ruchomości został dość lakonicznie spisany, co nie pozwala szczegółowiej opisać księgozbioru. Z całą pewnością miała dużą liczbę książek francuskojęzycznych (85 tomów), były też i polskie:

8 ksiąg francuskich in folio nieoprawnych, 3 w skórę oprawione, 2 niemieckie, jedna w języku polskim, 6 ksiąg francuskich in parvo, jedna włoska w papier oprawna, 10 ksiąg włoskich in octavo w papier oprawionych, 26 francuskich książek w skórę oprawionych, 12 ksiąg pisanych i drukowanych w języku polskim w skórę oprawionych⁴².

Warto tu sprostować informację o domniemanym bracie rodzeństwa Czapskich, Antonim, który miał również zajmować się bibliofilstwem i malarstwem. Otóż w starszej literaturze historycznej występował pogląd, wedle

⁴⁰ Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego, depozyt Zamku Królewskiego w Warszawie, rps, sygn. 100, H.F. Radziwiłł, Diariusz zaczęty od roku 1746 [...], s. 74-77.

⁴¹ W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000, s. 92-107.

⁴² Cyt. za K. Kłudkiewicz, *Majątek samotnej rozwódki w drugiej połowie XVIII wieku. O tym, co pozostało po Magdalenie z Czapskich Radziwiłłowej*, [w:] *Od mistyczki do komediantki. Kobiety Europy epok dawnych – źródła i perspektywy*, red. J. Godlewicz-Adamiec, P. Kociumbas, M. Sokółowicz, Warszawa 2016, s. 85.

którego Piotr Jan i Konstancja mieli jeszcze jedno dziecko – Antoniego. Miał on zasłynąć z dużych zbiorów, które przechowywał, jak większość jego krewnych, w Gdańsku. Otóż według ustaleń J. Dygdały nie był on synem wojewody pomorskiego lecz Ignacego, kasztelana gdańskiego oraz Teofili z Konopackich. Natomiast co do jego kolekcji, to została ona błędnie mu przypisana, a ucierpiał na tym wspomniany wcześniej P.T. Czapski⁴³. Niemniej jednak nie należy wykluczać tego, że Antoni miał w swoich dobrach bibliotekę.

Nie można również zbyt wiele powiedzieć o zbiorach Franciszka Stanisława Kostki Czapskiego (1730-1802), wojewody chełmińskiego. Przypuszczać jednak należy, że posiadał bogaty zbiór literatury w swoich pałacach, zarówno w tych w powiecie nowskim, jak i tych na Litwie, które odziedziczył po zmarłej w 1733 r. matce Teofili z Konopackich. Interesował się bowiem literaturą, a także posiadał zdolności pisarskie. Był autorem licznych prac o charakterze publicystycznym, jak np. *Dom Nadwierzoney Rzeczypospolitey, Jakiemi Materyałami, nie tylko do Dawney Przywrócić Ozdoby; ale Jeszcze Przydać Nowey Wspanialości* (wydania z 1783 i 1788, bez podania miejsca druku) czy *Senator Polski Wspol-Obywatelom Dobrze Radzący* (ok. 1787 r., bez podania miejsca druku), *Rozne Namienienia Cwiczenia Się W Cnotliwych i Pozytecznych Dla Kraiu Obyczaiach* (1783, bez podania miejsca druku), *Mysl Szczera iak bydź dobrym Mężem i Oycem Każdemu z powołania swego przystoi* (1787, bez podania miejsca druku). Publikacje te dotyczyły nie tylko spraw politycznych, ale także problematyki wychowywania młodzieży szlacheckiej⁴⁴. Niemniej jednak i innego rodzaju literatura interesowała Franciszka Stanisława Kostkę, a przykładami są takie publikacje jak *Napominania Duchowne Świętego Franciszka Salezjusza Biskupa y Xiążęcia Genewenskiego* (Chełmno 1764), *Ostatnia Do Laury Odezwa : Wierszem I Prozą Wincentego Ignacego Marewicza...* (Warszawa 1788)⁴⁵.

Niestety, czasy zaborów przyniosły wiele szkód polskim bibliotekom. Wiele księgozbiorów, pochodzących z XVIII w. zostało wywiezionych z kraju i trudno oszacować, jak dużo państwo polskie utraciło w tym zakresie. Niemniej jednak warto podjąć dalsze badania w celu lepszego opisanie księgozbiorów rodu Czapskich, nie tylko tych XVIII-wiecznych, ale również późniejszych, zwłaszcza gdy baza źródłowa może umożliwić dokładniejszą analizę poszczególnych kolekcji. Te studia powinny opierać się na analizie korespondencji, inwentarzy, testamentów oraz innych dokumentów, a także zachowanych obiektów ze zbiorów Czapskich. Bez wątplenia należy

⁴³ J. Dygdała, *Czapski Antoni*, [w:] SBPN. T. 1, s. 247-248.

⁴⁴ Tenże, *Czapski Stanisław Franciszek Kostka*, [w:] tamże, s. 249-250.

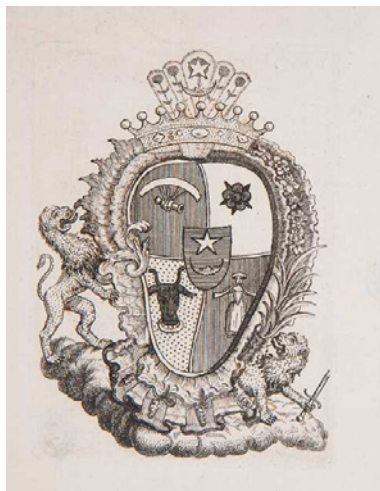
⁴⁵ Czapski Franciszek Stanisław Kostka, [online] http://nukat.edu.pl/search/query?match_1=PHRASE&field_1=a&term_1=Czapski,+Franciszek+Stanis%C5%82aw+%281725-1802%29.&theme=nukat [dostęp 4.02.2018].

także podjąć próbę ukazania losów całego rodu, ponieważ dzięki temu można wypełnić wiele luk w naszej wiedzy o życiu ekonomicznym, politycznym i mecenacie artystycznym w Prusach Królewskich czasów nowożytnych.

Fot. 1. Pierwsza część ekslibrisu Tomasz Czapskiego, mezzotinta, przed 1774 r. Źródło: BN w Warszawie, *Ekslibrisy dawne*, [online] http://mnk.pl/images/upload/fotogalerie/2016/ekslibrisy/fot_1/033650_czapski.jpg [dostęp 21.01.2018]

Fot. 2. Druga część ekslibrisu podwójnego, miedzioryt i akwaforta, przed 1784 r. Źródło: BN w Warszawie, *Ekslibrisy dawne*, [online] http://mnk.pl/images/upload/fotogalerie/2016/ekslibrisy/fot_1/033893_czapski.jpg [dostęp 21.01.2018]

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział V, sygn. 2484.

AP w Gdańsku, Akta Starego Miasta Gdańska, 300, 41/25.

Archiwum Uniwersytetu Gdańskiego, E. Walczak, *Czapscy jako ród magnacki na Pomorzu w XVIII wieku*, Gdańsk 1986, mszp. rozprawy doktorskiej.

BCzart., MNK, 595, t. 4.

BPTPN, sygn. 1548; 1549.

BOssol., Archiwum Mniszchów, nr 3933/II.

Zamek Królewski w Warszawie, Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego, rps, sygn. 100.

Edycje źródłowe

Dachnowski J.K., *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, z rękopisów Biblioteki Kórnickiej i Biblioteki Narodowej odczytał, wstępem i przypisami opatrzył Z. Pentek, Kórnik 1995.

Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców. T. 1, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963.

Opracowania

Ajewski K., *Kolekcjonerstwo starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego*. *U źródeł Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 9-20.

Ajewski K., *Zbiory artystyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie*. *Losy, ludzie, znaczenie*, Warszawa 2004.

Barylewska-Szymańska E., Szymański W., *Wokół gdańskiego stołu w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] «... łyżek srebrnych dwa tuziny». *Srebra domowe w Gdańsku 1700-1816*. *Katalog wystawy w Domu Uphagena, lipiec - listopad 2007 = «...zwei Dutzend Silberlöffel»*. *Das Haussilber in Danzig 1700-1816*. *Ausstellungskatalog im Uphagenhaus, Juli - November 2007*, red. J. Kriegseisen, E. Barylewska-Szymańska, przy współpracy W. Szymańskiego, Gdańsk 2007, s. 43-62.

Bibliografia prac Jerzego Dygdały za lata 1972-2014, oprac. T. Krzemiński, T. Łaszkiwicz, „Zapiski Historyczne” 2015, t. 80, z. 3, s. 11-39.

Breza E., *Pochodzenie przydomków szlachty pomorskiej*, Gdańsk 1986.

Chodyński A.R., *Obyczajowość polska w świetle inwentarzy Czapskich herbu Leliwa z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, t. 51, z. 2, s. 277-291.

Dachtera T., *Tomasz Czapski. Mecenat, pasja czy przypadek?*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 1997, t. 38, nr 3, s. 48-53.

Durbas M., *Szkoła Kadetów w Luneville w latach 1737-1766*. *Polscy wychowankowie*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2015, t. 24, 419-433.

Dygdała J., *Czapski Antoni*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. T. 1: A-F, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 247-248.

Dygdała J., *Czapski Paweł Tadeusz*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. T. 1: A-F, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 257-258.

Dygdała J., *Czapski Stanisław Franciszek Kostka*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. T. 1: A-F, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 249-250.

Dydała J., *Uwagi o magnaterii Prus Królewskich w XVIII stuleciu*, „Zapiski Historyczne” 1979, t. 44, z. 3, s. 57-91.

Grońska M., *Ekslibrisy – wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992.

Historia Gdańska. T. 3 [cz.1]: 1655-1793, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993.

Imańska I., «*Per medium auctionis*». *Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII-XVIII w.)*, Toruń 2013.

Kamecka M., «*Do cudzych krajów*». *Edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej*, Białystok 2012.

Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.

Klemensiewicz Z., *Bibliografia ekslibrisu polskiego*, Wrocław 1952.

Kłudkiewicz K., *Majątek samotnej rozwódki w drugiej połowie XVIII wieku. O tym, co pozostało po Magdalenie z Czapskich Radziwiłłowej*, [w:] *Od mistycyki do komediantki. Kobiety Europy epok dawnych – źródła i perspektywy*, red. J. Godlewicz-Adamiec, P. Kociumbas, M. Sokołowicz, s. 79-93.

Kowalczyk-Pyrzczuk E., *Herby złożone Zamoyskich – świadectwo pamięci genealogicznej rodu*, „Roczniki Humanistyczne” 2008, t. 56, z. 2, s. 109-127.

Mańkowski A., *Dwa inwentarze domowe Czapskich z 18-go wieku*, „Mestwin. Dodatek Naukowo-Literacki Słowa Pomorskiego” 1931, t. 7, nr 2, s. 1-4.

Mieleszko J., *Pałac Czapskich*, Warszawa 1971.

Mikulski K., *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa. (Ze studiów nad genealogią szlachty pomorskiej)*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, [kom. red. K. Wajda i in.], Toruń 1993, s. 353-365.

Napierała P., *Paryż i Wersal czasów Voltaire'a i Casanovy*, Kraków 2012.

Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. T. 1: *A-F*, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992.

Tchórzewska-Kabata H., *Pod znakiem światła. Biblioteka Ordynacji Krasińskich 1844-1944*, Warszawa 2010.

Tomaszewski M., *Ciekawe przypadki Tomasza Czapskiego*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie” 2016, nr 6, s. 11-14.

Tomaszewski M., *Linia swarozżyńska rodu Czapskich herbu Leliwa w czasach nowożytnych*, „Zapiski Historyczne” 2017, t. 82, z. 4, s. 31-51.

Walczak E., *Kariera rodu Czapskich w XVI-XVIII wieku*, „Rocznik Gdański” 1996, t. 56, z. 1, s. 65-85.

Zatorska I., *Les Polonais en France 1696-1795. Bio-bibliographie provisoire*, Varsovie 2000.